

աշխարհիկ լեզուի վերլուծական կազմութիւնը կը յառաջագայէր թաթար լեզուին ազդեցութենէն: Իսկ Աբուլեան՝ որ վեց լեզու գիտէր, կը պնդէր թէ զարաթ լեզուն այնչափ զփուարին է՝ որ կարող չէր զիւրութեամբ խօսել զայն, թէպէտ և սորված էր զքերականութիւն, ու քանի մը մատենագրաց ամբողջ գրքերն ի բերան սերտած: Հակաթաւան շմոռցաւ նաև զհայկական folk-lore, ի վերջ առաջնոյ հատորոյն զնելով (318—335), այլ և այլ ժողովրդական զրոյցներ (légendes) Աբուլեանի թարգմանութեամբ: Երանօթ է արդէն թէ ինչպէս այս համակերելի անձն անհետացաւ ի 1848, և ոչ ոք կրցաւ իմանալ թէ ի՞նչ եղաւ իրեն. սակայն իր յիշատակը միշտ սիրելի եղած է և պիտի բլլայ թէ՛ ազգայնոց և թէ՛ եւրոպացի հայագիտաց, և որոյ համար այս տարի (1893) Ռուսահայք կ'աշխատին յիշատակարան մի կանգնել:

Այն ճանապարհորդաց, որոց վրայ պիտի սկսինք խօսիլ, մեզի տուած և գրով աւանդած տեղեկութիւնք պէտք է ուսումնասիրուին անոնցմէ՝ որ կը փափաքին տեղեկութիւն ունենալ Հայոց քաղաքական և ընկերական վիճակին վրայ, և որոյ ծանօթութիւնն անհրաժեշտ հարկաւոր է յուսումն իրենց պատմութեան և մատենագրութեան: Անոնցմով լիուի կ'արդարանայ իրենց զարմանքն այն ժողովրդեան վրայ, որ «յանյիշատակ ժամանակաց բնակութիւն հաստատեր է ի մերձակայս նուէրական լեռինն Նոյի, և որ քրիստոսական կրօնից յայտնուելէն ետքը՝ օտար և թշնամի ժողովրդոց մէջ հաստատուն մնացեր է Արարատայ չորս կողմը, իբրև ի վերայ անտեղիտալի վիմի հաւատոց Գրիտառօի, և յորմէ երբէք օտարացած չէ» (Պարբոթ, Ա. 102):

Շարունակելի

ՀԱՅՔ ԵՒ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Ազգային և օտար բամասիրութիւն՝ տարիներէ ի վեր, մեր պատմութեամ տեսակիտով մեծ կարեւորութիւն ունեցող խնդրովս զբաղած է և դեռ եւս կը զբաղի, ինչպէս ծանօթ է ըմթերցողաց: Յօժարափոյթ կը հրատարակենք խմբագրութեամս ուղղուած այս մօր գրութիւնն ալ, որ հետաքրմակամ տեսութեամբք և հմուտ ոճովմ ու տեղեկութեամբք մեծապէս օգտակար կըմայ ըլլալ բամասիրաց: Հրատարակած ատենմին՝ աւելորդ կը սեպենք յայտարարել, թէ բամբիբում հեղինակին, Նազարէթեան Ս. Վարդապետին կը մնայ՝ ամենայն պատասխանատուութիւն իր կարծեացը եւ եմթաղրութեամբք:

ՍՈՒՐԲ և անսուրբ, արի և անարի, ընտասուն և վայրենի, համբոյր և վայրագ, խրոխտ և սէգ, հմայիչ և հրապուրիչ աւրիական սերման զարմանալի մի մասն երեւի Հայ ժողովուրդն, մինչ հազիւ մարդկային ընկերութիւնն կը խմբէր յաշխարհիս:

Եւրոպական հնախոյոյ գիտութեան խորակրկիտ ձեռք՝ պարզած են ընդհանուր աշխարհի աչաց առաջ այս պարզ և ընդարձակ գաղափարն, թէ Հայ աշխարհ հնդեւրոպական գծին առաջին քայլերէն է դէպ յԵւրոպիա, Հայ լեզու ծնող է այդ գծէն ոմանց. հետեաբար՝ ի մարց և ի ծնողաց հնդեւրոպական հորիզոնին:

Գիտութիւնն և ժամանակ պիտի պարզեն մեզ զայդ բացայայտ վարդապետութեամբ՝ օր մը. այն ատեն պիտի տեսնեմք չօլափական համոզմամբ՝ թէ այդ հսկայական գծին միակ Մայրն և ծնող Հայ աշխարհն է, կեդրոնավայր առհասարակ բաժանմանց դէպ ի Հնդիկս և դէպ յԵւրոպիայ, ի հիւսիս և ի հարաւ. միակ և նախկին քայլ և կեդրոն. Այդ օր պիտի պարզէ մեզ միանգամայն՝ Հայ լեզուի սեպհական ծնօղն և ծնունդն, և սորա լեզուական և ազգային գաղթականութիւնը. — Առ այս մեք կը կանխեմք, այսու համոզմամբ՝ թէ զաւակաց անծանօթութիւն՝ մօր մայրութիւնը չի ժխտեր: —

Վերջին օրերս Ալեքսանդր Մարտիկոսեան թանգարանի մէջ գտնուած մուսիայն՝ զոր տեսնելու բազմն ունեցայ անցեալ տարի, շատ գիտնականաց տարօրինակ կարծեաց պատճառ եղաւ, որոյ նկատմամբ խօսելով հմուտ բանասէրն Կ. էֆ. Պասմաճեան Արեւելքի (1892 թ. 2204) և Հանդ. Ամսօրեայ (1892 թ. 4. էջ 101) մէջ, կարծիք կը յայտնէր և իրաւամբ կը ջանար հետեցունել՝ թէ Ետրուսկերէնն՝ Տիւրսկեան գաղութի լեզուն՝ որով գրուած են վերոյիշեալ մուսիայի երէզքն, ծնունդ է հայերէնի: Գէթ այդպէս կը յուսար վերջնական վճիռն լսել եւրոպական հնախուզութենէն:

Հանդէս ամսօրեայ (թիւ 5) Սոփուս Բուգգէի մի նամակն հրատարակելով՝ կ'ըսէ. « Ետրուսկերէնն շատ մերձակայ է հայ լեզուի, մանաւանդ թէ կրնայ հին հայերէնի շատ տարբերող մի գաւառաբարբառն համարուիլ, նը յուսամ որ այս կարծիքս մուսիայի երէզներու վրայի արձանագրութեամբն անժխտելի կերպով պիտի ապացուցուի »: — Ահա Պասմաճեան էֆ. վարդապետութեան արձագանգն:

Եւ արդեօք վերոյգրեալ « հին հայերէնն » գտնելու համար՝ մինչև ո՞ր դար յառաջանալու եմք. Քրիստոսէ 10 կամ 11 դար առաջ Տիւրսկեանք կը գաղթեն յիտալիա. սակայն քանի՞ տասնեակ դարեր յառաջ ենթագրելու եմք նոցա գաղութն ի Հայոց աշխարհէն: Վեց տարիներ առաջ կարծիք մ'էր ետրուսկերէնի հնդեւրոպական լեզուաց կարգէն ըլլայն. նոյն անձն որ այսօր հայերէնի գաւառաբարբառն լինել կը հաստատէ զտիւրսկեանն՝ յայնժամ կը գրէր. — « Ետրուսկերէնն հնդեւրոպական լեզու

մի պէտք է լինի » : (Stu Sophus Bugge, Comm. de M. Michel Bréal, Acad. des Ins. 4 Juin 1886): — Իսկ J. Martha (Stu L'Arch. étr. et rom., p. 8) խօսելով Ետրուսկացւոց ծագման վրայ, Հերոդոտեայ և Դիոնիսիոս Ալիկառնացւոյ վկայութիւնքն բերելով հանդերձ՝ կը յաւելու. « Cependant nul n'a réussi à percer les brouillards où se perd le passé de ce peuple énigmatique ».

Եւ ահա ետրուսկան հետազոտութիւնն՝ մանրակրկիտ խժըր-ծանքն՝ և այդ առեղծուածն կը պարզէ մեր առաջ և 'ի նպաստ մեր Ազգին : Ուստի Տիւրսենեան գաղութն 10 և 11 դարեր յառաջ քան զՔրիստոս՝ ըստ Հերոդոտեաժ՝ ծովու ճանապարհաւ անցած է յիտալիա. այսու իտալիոյ կազմակերպութեան առաջին օրերուն կը հասնիմք : Սակայն թէ քանի՜ դարեր յառաջ Տիւրսենեան գաղթականութիւնն մեկնելով 'ի Հայոց բնավայրէն՝ գացեր հաստատուեր է 'ի Լիւդիա, և թէ որչափ մնացեր է անդ, հնախօսութիւնն չի պարզեր մեզ դեռ ևս :

Ենթադրելով 20 դար ն. ք. զՔրիստոս, կը հանդիպիմք Հրնդիկ-Արիական երկրորդ գաղթականութեան կրկին դարձին դէպ յարեմուտս 'ի Հնդկաստանէ, այսինքն յիրանաստան և 'ի Հայս :

Այս թուականիս կամ ոչ շատ առաջ կամ յետոյ (2000 նխ. զՔրիստոս) գաղութ մը կը մեկնի 'ի Հայոց աշխարհէն և 'ի Լիւդիա կը հաստատուի, ուստի ապա կ'անցնի յԵւրոպիա : Տիւրսենեանք որք հնդեւրոպական գօտւոյ կը վերաբերին և Հայոց մի մասն կը կազմեն, արիական ցեղի սերունդ են :

Թէ ասիական ո՛ր գաւառին վրայ մարդկային առաջին բնկերութիւնն իմբեցաւ նախ, և ուստի՝ նախ զառաջինն սկսան այն յափտենական Գաղութք (exodes), որոց մի մնացորդն էր Եւրայական ելքն յԵգիպտոսէ, Հնախօսական գիտութիւնք մեզ ըստ բաւականին բացայայտած են :

— Ասիոյ կեդրոնավայրն է տեղին, և անտի կ'ըսկսին Գաղութք : —

Ասիական կեդրոնն՝ կամ լաւ ևս Ասիական կեդրոնէն դէպ 'ի Հնդիկս՝ Հնդկական գիծն՝ սկզբնական քայլ եղած է և քայլափոխ Գաղթականութեանց Հնդեւրոպական գօտւոյն : Եւրոպեան և համաշխարհիկ այսօրեայ քաղաքականութեան բարգաւաճումն այս գծին արդիւնքն է :

Հայն Հնդկաստանի սահմանքն ճշգիւ չեմք գիտեր. « Եօթն գետոց » (Sapta-Sindhou) վեդեան բնավայրի նուիրական երկրին հիւսիս-արեմտեան կողմը հաստատուած արիական արթուն ժողովուրդն՝ առաջին քայլ մ'առնելով դէպ յարեւելք՝ առաջին վա-

բուցանն կը սկսէր փորձել այդ պարարտ կոյս հողին վրայ: Բընակութեան նեղութիւնն, դրացեաց դիմադրութիւնք, բնական կիրք, անժոյժ բնութիւնն, կը մղէ զնոսա վերստին ելք և գաղութ կազմել, երթալ հեռաւոր վայրեր, բնակութիւն, ուտեստ, ընդարձակութիւն, բաւականութիւն խնդրել: Այս գաղութն պատմութեան մէջ Առաջին Ելք Արիակաւնաց համարուած է յոմանց: Ինչք և ստացուածք, անասունք և արջառք, զաւակք և կանայք առջնին ձգելով, կառք կամ հեծեալ կը մեկնին բնավայրէն և կ'երթան առանձին սահման մը որոշելու: Ի ճանապարհին թշնամեաց յարձակմանց դիմադրելով, մերթ ևս նախապարձակք, մերթ յաղթողք և մերթ պարտեալք, երբեմն ուղին շփոթելով, երբեմն փոփոխելով, և երբեմն յայդ ստիպեալ, կ'անցնին կը հեռանան. և գուցէ առանց մտադրած վայրն տեսնելու այնպիսի վայր մը հաստատուն՝ զոր չէին խորհած: Այս է առհասարակ Գաղթականութեանց և Ելից նկարն. այս դարձալ գօտեաց կոր և խոտոր ընթացից պատճառն:

Գաղութք իրարու կը յաջորդեն. Արիականաց շատ մի գաղութներէ յետոյ՝ Պրահմայք զվեդեան Հնդկիս կ'ապականեն՝ տիրապետութեան գաղափարաւ: Ի Պարսս Զրադաշտ (Զորո-ասդր) վերականգնէ զիրանեանս, և մոգք յետ ժամանակաց կը տապալեն այդ դրութիւնն: Եգիպտոս կը սկսի ծաղկիլ՝ իսկոյն Ասիացիք կը յարձակին: Այսպէս շարունակ:

Արիականք դեռ ևս արեւմտեան հարաւային Ասիոյ տիրապետած չէին, մինչ հնոյն աշխարհի կեդրոնին վրայ՝ այսինքն է Եւրոպիոյ՝ Ասիոյ և Ափրիկէի դրան վրայ, Ասիոյ մէջ բնիկ արիական և ոչ արիական ժողովրդի մը խառնուրդն, քաղաքականութեան՝ հայրենեաց՝ բնակութեան և օրինաց գաղափարապետութիւն մի հաստատած էր: «Ասորեստանեայց թագաւորութիւնն»։ Դաշնակցային շահապետութիւն մը: — Ասորեստանեայց սահմանք էին վեր 'ի վերոյ Եփրատ և Տիգրիս, Միջագետաց՝ (հինն Սինաարայ լայնածաւալ ովասիսին) հիւսիսային եզրն, Հայոց աշխարհն, Պարսկաստան և Պարսից ծոցն:

Եփրատէս Եսայեայ գրոց մէջ եգիպտական Նեղոսի հետ բաղդատուելով՝ Մարգարէին աշխոյժ երևակայութեամբն՝ թագաւոր Նեղոսի կը հանդիսանայ, Նեղոսի նման և բիւրապատիկ աւելի յորդ՝ գալարուն և ողմտ, աւերիչ և ապականիչ է մերձաւոր վայրաց քան բեղմնաւորիչ: Բարձր Հայոց կարնոյ չրթունքէն բղխելով՝ Անտիտաւրոսի եղերաց մօտ գէպ 'ի հարաւ շեղելով՝ և մի քանի օժանդակաց ջուրն համարելով՝ դէպ Ասորւոց լեռներն յարեմուտս կը դիմէ, անտի գառնալով յարեելս յորդախաղաց կը վազէ գէպ 'ի Պարսկային ծոցն:

Նման Եփրատայ և Տիգրիս Հայոց բնավայրէ ծնունդ առած Տիգրանակերտէն ուղղակի դէպ 'ի հարաւ կ'իջնէ, և Եփրատայ անգուսպ ջուրց հետ խառնուելով՝ կը կազմէ ասորական գետացանցն կամ տելդայն:

Առաջինն նաւարկելի, իսկ Եփրատէս անմատչելի: — Քաղդէացիք՝ Բաբելոնեանք և Նինուէացիք՝ Ասորեստանեայց պետութիւնն կը կազմեն:

Քաղդէացիք Ասորեստանեայց ինքնակալութեան առասպելախառն ծնունդ մի տալով՝ բիւրաւոր դարեր յառաջ կը հռչակեն նորա մեծութիւնն. սակայն հնախօսական գիտութիւնն առ առաւելն Քրիստոսէ 4000 տարի կանխելով կը գտնէ յԱսորեստան Ներքովթ կամ Բէլ անուն պետն իշխան Բաբելոնի, և իշխանապետ կամ գերիշխան Որեդի (Erech), Աքադի (Accad), Քաղանէի (Chalamé). « յաշխարհին Սենաարայ » . որ Ասուրայ հետ կը կուռի, որոյ քաղաքամայրն է Նինուէ, իսկ Ռոբովիս (Resen?), Քաղաք (Kalach) և Գասեմոն քաղաքներն՝ դաշնակիցք ընդ առանձինն թագաւորք:

Ասորեստանեայց պետութիւնն երեք գլխաւոր հարստութիւնցոյց տուած է, 4000է-ց 538 նիս. զՔրիստոս: — « Առաջին պետութիւն Ասորեստանեայց » Նինուէ մայրաքաղաք (4000-752). — « Երկրորդ պետութիւն » (752-647). — « Երրորդ հարստութիւն քաղդէական — բաբելոնական », (647-538):

Ս. Գրոց խօսքն՝ թէ « Ժողովուրդք եկին յԱրևելից » և Սենաարայ դաշտին մէջ զետեղեցան, կը յիշեցունէ մեզ յառաջ քան զՀնդիկ-Արիականաց Հնդկաստանէ գաղութն՝ այլ ժողովրդրդեան մի ելքն՝ գալուստն և յարձակումն 'ի Միջագետս, և բնիկ տեղացոց հետ մարտնչելով անդ հաստատուին:

Հնախօսութիւնն Տուրանեան ազգին ելքն և գաղութն կը հաստատէ սոյն պահուն. յորում յայտնի է թէ բնիկք չէին պակասեր յերկրին: Աստի սկիզբն Հին և Նոր Ասորեստանեայց: Այս Տուրանեանք են որ ապա Բակտրիոյ Արիականաց դէմ կը պատերազմին և նոցա հետ կը խառնուին. և 'ի Մարս երկարատեն բնակելով՝ Պարթեաց ծնունդ կու տան Արիական և Տուրանեան սերմամբ: (Տես յ. Oppert. Chron. des Assy. et Babyl., L. Batisserie. և այլն): —

Այսպէս Պարսից ժողուն՝ Եփրատայ և Տիգրիսի և մինչև Զակրոս լեռանց և Հայոց բնավայրին մէջ՝ պետութիւն մի կը հաստատուէր, բաբելոնական և Միջագետաց ամենաբեր և խաղաղիկ դաշտորէից վրայ: Թորում Ներքովթ Ասուրի միջակիցն և հակառակորդ, սորա և արտաքին յարձակմանց և եկող գաղթա-

կանութեանց դիմադրելու համար՝ կը կազմէր ընդարձակ ինքնակալութիւն կամ շահապետութիւն մը: Դաշնակցութեան մը պետն է Ներբովթ. մայրաքաղաքն է Բարելոն, Եփրատայ վրայ՝ յարեկս, Առանձին թագաւորներով Դաշնակցութեան քաղաքներն են՝ Ի հարաւ, Որէշ (Erech, Archoé, Warkal), Լուսնի քաղաք. յարեկս՝ Աքադ (Accad, Nipour) Աշխարհառեալն (քաղաք), Պարսկային ծոցին վրայ՝ Քաղանէ (Chalamé Térédon) Ոհաննիսի բնակարան. Ուր (Our, Uru) բռնի քաղաք քաղաքական պետութեան: Իսկ Ասուր Նինուէի պետն իւր առանձին դաշնակցութիւնն ունէր, ինչպէս տեսանք:

Քրիստոսէ 2500 տարի առաջ Արիականք կը գաղթեն յԱսուրիս, Արի ազգին բնին ելած ժամանակն կը համարուի: Ասոնց կը յաջորդէ յեգիպտոս գաղթած Ասիականաց կրկին դարձն, որք եգիպտականացած, հանդարտիկ բնաւորութեամբ կու գան Ի Սուրիա և յԱսորեստան, և Եփրատայ հմայիչ հովտաց մէջ կը դադարին:

Եփրատայ և Տիգրիսի տեղւոյից հիւսիսէն մինչև ցՊարսկային ծոց՝ լճացեալ և ճախճախուտ հողն՝ ըստ Chesneyի (Exp. of the Euphr. p. 105) երկուց գետոց տղմէն կազմութիւն առած՝ քաղաքական հողն կը ձևացունէ. մայրաքաղաքն Ուր (Our, Uru):

Այսպէս ուրեմն հայկական բարձր և ցրտադին աշխարհն հիւսիսէն սահմանադիւծ դնելով՝ մինչև Ի խոնարհն և ճահճայինն Քաղաքաստանի հարաւակողմն, Միջագետք, Բաբելաստան և Քաղաքաստան, — Երրեակ Պետութիւնք ինքնուրոյն կը ծաղկին, մինչ ապա Ներբովթայ օրով կրկին Դաշնակցութեանց կը կապուին «Ստորին և վերին» կամ Բարելոն և Նինուէ:

Հնախոյզք և հնախօսք Երրեակ Պետութիւնքս «Ասիական Եգիպտոս» կը կոչեն, վասն զի երկուքն ալ ջրոց գործն են, այսու եեթ տարբերութեամբ, զի Նեղոսի ձորն առանձնակեաց վայր մ'է, մինչ Միջագետք՝ Եփրատայ և Տիգրիսի ջրոց ծնունդն՝ ճանապարհ էր հասարակաց և դիւրամատչելի վայր: Հիւսիսէն Հայոց լեռների բարձրութիւնքն, որք իւր դիտարան և անառիկ ապաստանարան և յարձակողական դիրք կը ծառայեն. Ի հարաւոյ ծովախորշ մ'է խաղաղիկ, իսկ արեւելքէն և մուտքէն կըրկին գետոց ճանապարհն:

Մինչ հնդեւրոպական և սեմական ժողովուրդք գեռ ևս անծանօթ կամ կէս ծանօթ համարուած են հնախօսութեան, Քաղաքաստան, բաբելոնական աշխարհ և Նինուէաստան՝ քաղաքակիրթ յառաջդիմութեամբ կը ծաղկին: — «Ասիական ժողովուրդք, կ'ըսէ E. Renan (Mélange p. 8) շատ իսկ կը փայլէին

յայնժամ արուեստներով և յառաջդիմութեամբ» : L. Batissier (Hist. de l'art. mon., p. 41) Ասորեստանի սահմանաց վրայ խօսելով կ'ըսէ. — « Զկայ երկիր մը յորում այնքան նշանաւոր պատերազմունք մըուած՝ և այնքան բազմաթիւ և այլեայլ ազգք տեսնուած լինին ինչպէս աստ » : G. Perrot կը յարէ. (La sculp. Chaldéo-Assyr Bull., de l'assoc. scient., 4 fevr. 1883 p. 272), « Ասորեստան ինքն իրեն բան մը ստեղծած չէ. իւր կրօնք, գիտութիւնք և արուեստք՝ 'ի հարաւոյ (Քաղզէաստան) քաղուած են : Ասորեստան պատերազմի դաշտ է. վառեալ բանակ մ'է » :

Մինչ այսպէս Ասիոյ մի մասն Հայոց սահմանակից մի կողմէ քաղաքակրթութեան և յառաջդիմութեան կեդրոն կը տեսնենք, և միւս կողմէ գաղթականութեանց և յարձակմանց ենթակայ բաց դաշտ մը, Հայոց բնավայրն ակնհաստես դրացի այս ամեն անցից միայն դիտող չէր կրնար ըլլալ, յայտնի է որ նոյն ազգեցութեանց մերթ ևս գէթ հաղորդակից : Այս իբր սկզբունք :

Մինչ Հնդկական թերակղզոյն հիւսիսային արևմտեան Արիականք կամ Արիք՝ առաջնորդութեամբ իրենց « Պետ » երու (Pati) կը գիմեն գէպ յարեես Գանգեսի, և ապադայ գաղթականութեան կը պատրաստուին, Հնդկաստանի և Ասորեստանի մէջ գտնուած լայնածաւալ իրանեան աշխարհն, « Որմզդի նուիրական հողն » բնական սահմանօք պարսպեալ կը սկսի ծաղկիլ. յարեելից՝ Հնդկաստան յարեմտից Եփրատ և Տիգրիս, հիւսիսէն՝ կաւկաս լեռներն, Կասպեան ծովն : Հնդկ կաւկաս (Hindou Kousch), հարաւէն՝ Պարսից ծով, (Տես C. Knight; A. Stuart, Les traces du chem. de fer cent. asiat. p. 14) : — Իրանի հիւսիսային սահմանակիցն է Տուրան : —

Հնդկական մեծութիւնն կ'ընծայէ մեզ Ռիգ վեդա (Rig-Vêda) սուրբ գիրքն. իրանեան վեհութիւնն՝ Զենդ-Աւեստա զանգիկ գիրքն, Գենիմազդեզն (Zend-Avesta) անմահ գիրքն :

Հնախօսք իրանեան անուան ծագումն կու տան Արիական անունէն, (Aryana-Vaêja). որոյ ազաւազմունք են կամ փոփոխութիւնք Eriénê, Eirieno, Aïrieno Aïriano, Iraniana, որ 'ի յետնոց փոխեցաւ 'ի Ֆարս կամ Պարս. (տես Champollion Figeac, la Perse, p. 26 : C. de Harlez, les Aryas et leur première patrie p. 24-25) :

Իրանեան կամ Երանական Գաղութներու մէջ գլխաւորն է Զանդիկ գրոց « Աստուածատուր » = « Dêvadata-Դիւատուր » = գրոց մէջ յիշուածն՝ Ընդ գնացս արևու, զոր C. de Harlez (Les Aryas p. 15) կը մեկնէ « Dans le sens de la route que parcourt le soleil, c'est-à-dire de l'est à l'ouest ».

Իրանեան Սրբավայրի դրացի և սահմանակից է Հայոց աշ-

խարհն Քրիստոսէ 3000 տարի առաջ. այսպէս յայտնապէս կ'երևի սահմաններէն, և այս սահմանակցութիւնն միայն արդէն իսկ բաւական է հաւաստելու այս կրկին երկրաց փոփոխակի գաղթականութիւնքն:

Ինչ որ ալ լինի Հնախօսից կարծիքն մեր բնաշխարհին վրայ՝ սակայն այսչափն ստոյգ է՝ որ կրկին բարգաւաճ ընկերութեանց կեդրոնն գտնուած է. և եթէ նոցա հետ ընկերակցած չէ՝ որ բացարձակ սխալ և անհնարին ենթադրութիւն մ'է, գէթ նոցա ազդեցութենէ զուրկ մնացած չէ:

Հայ աշխարհ Հնդիկ-Արիականաց Գաղութն ողջունելէ առաջ և շատ առաջ ուրոյն և առանձին Ազգախմբոց բնակարան եղած է. և յատուկ սերունդ մը պատասպարուած է այդ վէտ վէտ ցամաքային ալեաց վրայ և ծմականիստ հովտաց մէջ. մինչև ցայսօր հարեանցի քննուած սերունդ մը, վեր 'ի վերոյ տեսնուած ազգատոհմ մը. որ ասիական անհանդարտ բնութեան՝ և արիական վսեմ արեան յորդութեան բերմամբ՝ մերթ ցեղ ցեղ գաղթականներ յղած է աստ և անդ, ինչպէս Տիւրսենեան, և այլն, և ինքն եւ ընդունելու պատրաստ գտնուած. մերթ բռնութեամբ ստիպուած, և երբեմն հանդարտիկ հիւրընկալած և ընդունած է, զուգեր և զուգուեր է նոցա հետ իւր բարքն և բարբառն, իւր սովորոյթքն և լեզուն, Հնախօսական պէտք է վարդապետէ, և նմա անկ է մեր աչաց առաջ պարզել այս անցեալ եղելութիւնքն և յիշատակքն:

Հնախօսական նորադոյն կարծիքն հաստատապէս կ'ուզէ վարդապետել՝ թէ Արիք կամ Արիական մայր ցեղն՝ նախապատմական ժամանակաց մէջ երկու բաժնուած լինի. մին դէպ յԵւրոպիա անցնելով և միւսն դէպ յԻրանս կամ յԱրիաստան դիմելով: Իրանեան Արիք դարձեալ կրկին մասանց վերածուեր են, Պարսիկք՝ Մարք՝ Բակտրիականք, և նախկին-Հնդիկք, որք Արիական անունն պահելով Ռքսոս և Յաքսարտ գետոց մէջ բռնակած լինին. աստի նոր հաստուած մը անցնելով Հնդիկ-կաւկասն՝ դէպ 'ի հարաւ յարձակած և հիւսիսային արեմտեան մասին ընկիւն նուաճած լինի, իսկ մնացորդք Կասպից ծովու և Տիգրիսի մէջ գտնուած աշխարհն՝ և Պարսից և Մարաց լեռներու մէջ բնակած ըլլան, Քրիստոսէ առ նուազն 2500 տարի առաջ: (Տես M. Fontane, Inde. Védique, p. 100): —

Եւ արդեօք այս հնախօսական գաղափարն 'ի նպաստ մեզ չեմք կրնար գործածել. Արիական մայր ցեղին կեդրոնն և բռնավայրն և բաժամանց կէտն ենթադրելով ընդարձակ սահ,

մանաւ՝ Եւքսինեան Պոնտոսի արեւելեան մի մասն և Կաւկաս լեռնեան հիւսիսէն, արեւմուտքէն Կապադովկիա և Տաւրոս, հարաւէն՝ Միջագետք, արեւելքէն Կասպից ծովն, Պորճ և Զաղրոս լեռինք, (El Bourz, Zagros): Ուսկից առաջին յարձակողական գաղութն կ'ըսկսի. մին գէպ յԵւրոպիա, և միւսն գէպ յերկրորդ Արիաստան (իրանաստան), իրանեան Արիք վերստին կը հաստուածին. այդ խմբերէն մին անցնելով Հնդիկ-Կաւկասն՝ (Hindou-Konsch), մտեր է Եօթն-Գետոց (Sapta-Sindhou) սրբավայրն, նուաճեր և ընկճեր է Հնդկաստանի բնիկ ժողովուրդն. իսկ միւսն Կասպից ծովուն և Տիգրիսի մէջ հաստատուեր է: Մարաց և Պարսից լեռանց վրայ դադարելով:

Փաստ մ'աւելի Հնդեւրոպական լեզուին գծած գօտւոյն ընթացքն է, որ ըստ ամենայնի մեր վարդապետութեան կը համապատասխանէ: Եւ նոյն իսկ Տուրանեանց Մարաց և Պարթեաց բարբառոյն արիական և հայ լեզուի հետ ունեցած նմանութիւնք՝ զօրացուցիչ փաստք են այս ենթադրութեան:

Ունիմք 'ի նախնեաց շատ բառերու հետ նաև Արի և Անարի բառերն, զորս Պարսիկն և Հայ հաւասարապէս կը գործածէին: Որ որ Հայ ծնունդ էր կամ Պարսիկ՝ Արի էր, և որ որ պլասեռ՝ Անարի: — Այս երկու ազգք՝ արիական սերմ էին հաւասար, թէ և ժամանակաւ ըստ գաղափարաց փոխուեցաւ և գործածութեան իմաստն: — Արի (Aria, Aryas) բառն՝ որով Եօթն-Գետոց վեդեանք (Veda-) յորջորջէին՝ Ազնուական, քարձր, արի, քաջ, կը նշանակէ, բայց արութիւն բաղդատական է. մինչև 'ի Հնդկաստան գաղթելն Արեաց՝ գուցէ և անուննին այլապէս կը լսուէր: (Տես Max-Müller, Essais, p. 376):

Այսպէս Հայոց բնավայրն նախապատմական դարուց մէջ՝ Բնիկ Արիաստան կ'երևի, կեդրոն և կէտ բաժանմանց և հաստուածոց Արեաց. սահման ունենալով հիւսիսէն՝ Կաւկաս և Եւքսինեան Պոնտոսի մի մասն, արեւմուտքէն՝ Եփրատ գետ և Մետիտաւրոս, հարաւէն՝ Միջագետք և Ասորեստան, արեւելքէն Կասպք և Պարսք: — Այս հողէն նախ սկսան Արիական գաղութքն, Քրիստոսէ բազմաթիւ գարեր յառաջ գէպ յարեւելս և յարեւմուտք: Իսկ գալով պատմական ժամանակին՝ ինչպէս տեսանք նիւ. զՔրիստոս. 4000է-ց2500 Ասորեստանեայց պետութիւնն կը ծաղկի Հայ բնավայրին ոտից քով, Նեբրովթի ժամանակ: Իսկ 2500ին կամ 3000ին՝ այսինքն 30է-ց25 դարեր յառաջ քան զՓրկչի թուականն՝ մինչ Արիական ազգն 'ի Հնդիկս յարձակումներով և գաղթականութեամբ կ'ըզրաղէր, իրանեան կամ Արիական պետութիւնն կը փայլէր մեզ մօտ: Քիչ

յետոյ դարձեալ հատուածոց շարժումն կ'ըսկսի, յորս դիտելի է Հնդիկ-Արիականաց վերստին դարձն յարեմուտս:

Այս ընդհանուր տեսութեամբ աս եզրակացութեան կրնամք յանգիլ:

Ա. թէ Հայ աշխարհն՝ Բնիկ-Արիաստան՝ Մայր է և ծնող Արիական սեռի, և թէ Տիւրսենեան Ետրուակացիներէ զատ՝ շատ մի հատուածներ յղած է աստ և անդ:

Բ. թէ Հայն՝ Արիականաց կրկին դարձն՝ և մերձակայ այլա-սեռ դրացի ազգաց Գաղութներ ընդունած է յինքն, և ձուլած և ձուլուած:

Գ. Դրացեաց վրայ անձամբ և հեռաւորաց վրայ գաղթա-կաններով ազդած է, և ինքն 'ի նոցանէ աղղեցութիւն կրած, թէ լեզուով՝ թէ բարքով, թէ պաշտամամբ: —

Եւրոպեան հնախօսութիւնն այսօր պատկառանք կը դիտէ Եւրասիենեան Պոնտոսի և Կասպիսի, Եփրատայ և Անտիտաւրոսի, Միջագետաց, Կասպից ծովուն և Իրանաստանի մէջ գտնուած աշխարհն, Հայոց Բնավայրն: Որոյ համար Սոփուա Բուզգէ Իւր վերջին թղթովն՝ (Հանդէս Ամսօր. 1892 թիւ 5), կ'ըսէ « Ետ- » բուսկերենի պատճառաւ ուրիշ հետազօտութեանց դրդուեցայ, » որոնք՝ ինչպէս կը յուսամ, Հայ ազգին և իւր ամենամերձաւոր » ցեղակից ազգաց հնագոյն նախապատմական ժամանակի պատ- » մուտքեան նկատմամբ մեծ նշանակութիւն պիտի ունենան »: « Կը հաստատեն որ Հայք Եւրոպիոյ ամենէն առաջին քաղա- » քակիրթ ազգն եղած են »:..... « և զայս (վերոյիշեալքն) » ընդհուպ պիտի ապացուցանեմ »: —

Ո'րչափ լոյս համաշխարհիկ գիտութեանց և փառք Հայու-թեան կը յուսամք վստահաբար թէ պիտի սփռի՝ եթէ այս ա-մենն և մանաւանդ տոսպական (Vannique) սեպագիրք ուղիղ ընթերցմամբ պարզուին: Որոյ յուսալիւր աւետիսն տուաւ մեզ յանցեղումն Աւետաբերն Հանդէս Ամսօրեայ: —

Սակաւ մի յառաջ այս երեք եզրակացութեանց յանգեցանք, այսինքն թէ Հայք Մայր են և ծնող Արիական սեռի և զանազան Գաղութներու. և հիւրընկալ և ընդունօղ հատուածոց, աղղելով և աղղեցութիւն կրելով 'ի նոցանէ: — Երեքն 'ի մի ամփոփելով կը հետեցունենք՝ թէ Հայոց Բնավայրն վերագրեալ սահմանե-րով արիական համաշխարհիկ ժողովրդոց առաջեւ հաստատուն բնակութիւններէն՝ և երիցագոյններէն մին է. աստի զանազան գաղթականութիւններ ծնած և սփռուած են յարեմուտք և յա-րեւելք, ոմանք վերստին դարձած են, իրենց հետ բերելով նո-

րանոր գաղափար և սովորոյթք. և շատ արտաքին ազգեր ալ գաղթած են անդ, ձուլած և ձուլուած են իրարու հետ, խառնուած. և լեզուով ու բարբոյլ ու պաշտամամբ իրարու մէջ հալած են: — Այս ամենն կը հաստատեն թէ օտար և թէ մեր բնիկ պատմագիրք, օտար և բնիկ հնախօսութիւնք, հին արձանագրութիւնք, և այլն, և այլն: — Տիւրսենեան գաղթականութեան ելքն 'ի Հայոց տեսանք վեր 'ի վերոյ. և սակայն դեռ ևս քանինե՞ր:

Հին արձանագրութիւնք և հնախօսական հետազօտութեան արդիւնք՝ մեր աստուածոց նուիրական յարքին մէջ կը բազմեցունեն խաշոխ կամ Հաշոխ աստուածուհին. (Journ. Asiatique. 1863, janv.-fevr.) դարձեալ (Երկրագունդ հանդէս 1886 յուլ. Մ. 2. Աշրուդ-Տարկայի սեպ. արձան.): Քաղղէաստան ուստի միայն գիտութիւնք եւ արուեստք մտած են յԱսորեստան, ինչպէս տեսանք, նոյն աստուածուհին կը պաշտէր, և մանաւանդ թէ ինչ տարբերութիւն կայ Քաշդէ, Քաշոխ, Քաշդի, խաշոխ և Հաշոխ անուանց մէջ. (Տես Պատկեր Հանդէս. Ակնարկ հայ աթուր. Ս. Վ. Նազարէթ 1892 Մայ. 1, էջ 38, 40): — Քաղղէացիք կամ գաղթականութիւն մ'ունեցած են դէպ 'ի հիասիս 'ի Հայս, և ձուլուած մեզ հետ, մեր բնավայրի Մոկաց գաւառէն անցած և դէպ 'ի հիւսիս դիմելով՝ հաստատուած, և կամ ինչ որ աւելի հաւանական է և մանաւանդ թէ զուտ ճշմարտութիւն և անհակառակելի ստուգութիւն՝ 'ի Հայոց աշխարհէ գաղթականութիւն մը՝ Ասորեստանեայց պետութեան կազմութենէ շատ դարեր յառաջ դէպ 'ի հարաւ դիմած է 'ի Միջագետս, և Բաբելոնի և Նինուէի շինութենէն առաջ՝ մինչդեռ Քաղղէաստանի հողն ճահճային և անբնակելի վայր մ'էր, Տիգրիսի և Եփրատայ առաջին գետախառնուրդն անցնելով, և տեղացի բնիկներու յաղթելով՝ ոչ-արիական ժողովրդի, առաջին գետին վրայ՝ ապագայ Բաբելոնի նոյն աստիճանաւ դէպ յեւս արեւու Աքադ քաղաքն կը կանգնէ, շրջակայից կը տիրապետէ, և հոն ծնունդ կու տայ Աքադեան անուանակոչութեան Քաղղէական ազգին, որոց ձեռքը Ասորեստանի հզօր պետութիւնն կը բարձրանայ գիտութեան և արուեստից լուսով յապագային, և որոց ազդեցութեամբ բոլոր Միջագետք կոչուած են երբեմն Քաղղէաստան:

Շարունակելի

